

УДК 50 (091+062)

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ХАРКОВА ЯК ОСЕРЕДКИ НАУКИ І КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

В.Б. Калиновський, кандидат історичних наук

Висвітлено особливості формування і роботу наукових товариств Харкова в період з XIX до початку XX століття. Зазначається, що перші наукові товариства виникли в XIX столітті з метою представляти певну наукову дисципліну, здійснити обговорювання актуальних тем наукових досліджень, розпочати публікувати фаховий часопис та окремі наукові видання, присуджувати премії в своїй галузі науки. Показано участь вчених і результативність їх досліджень в окремих галузях науки. Основна увага даного дослідження приділена діяльності харківських наукових товариств, зосередженій переважно на точних й філологічних науках. На підставі проведеного аналізу діяльності Харківського наукового товариства робиться висновок, що дослідники, об'єднані спільними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими, освітніми постулатами групи, відіграли видатну роль культурному і науковому розвитку Харківщини

Ключові слова: університет, наукове товариство, член товариства, природничі науки, технічні науки, науково-дослідна робота, відкриття, наукова праця.

Постановка проблеми. Наукові товариства були однією з форм наукової діяльності, що отримала широке розповсюдження в Росії у XIX – на початку XX ст. Для товариств досліджуваного періоду у Харкові характерна чітка спеціалізація. Одні з них були організовані при Харківському університеті, як наприклад, природничих наук, фізико-хімічне, математичне, медичне. Інші – самостійними установами: Харківське відділення російського технічного товариства, Південно-російське товариство технологів, товариство сільського господарства і промисловості. Вони підтримували творчі зв'язки з науковим співтовариством європейських країн і в Росії. В наукових товариствах вперше оприлюднювались важливі відкриття в галузі природничих і технічних наук, обговорювались доповіді наукового плану і організації

виробництва, покращання розвитку сфер суспільного життя, публікувались новинки науки і техніки. Вони систематизували роботу по організації читання публічних лекцій. З ініціативи вчених влаштувались освітянські курси, а деякі з них стали ініціаторами відкриття нових навчальних закладів професійної освіти [2, с.87].

Метою даної статті є дослідження діяльності Харківських наукових товариств, їх вкладу у розвиток науки и культури Слобожанщини ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Перше товариство – Філотехнічне в Харкові у 1810 р. організував В.Н. Каразін з метою сприяння розвитку промисловості, економіки в південних губерніях Російської імперії. Мاستок В.Н. Каразіна було перетворено в базу, де здійснювались винаходи – система водяного опалення, піч для сухої переробки дерева, молотарка, спосіб консервування продуктів. Він планував створити мережу метеостанцій, наполягав на необхідності систематичних спостережень за атмосферою, за електричними явищами, що відбуваються у її верхніх шарах, мав намір використати електроенергію в господарстві. За відкриття сучасники В.Н. Каразіна назвали його «українським Ломоносовим» [3, с. 86].

У 1812 р. в Харкові було засновано товариство наук з двома відділеннями – природничим і словесним. У 1861 р. – медичне товариство, у 1869 р. – товариство природознавців [4, с. 25]. З 1880 р. розпочало свою діяльність товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [5]. Наприкінці ХІХ ст. розгорнули свою діяльність Харківське відділення російського технічного товариства [2, с. 88] і Південно-російське товариство технологів [6, с. 1]. Професори і викладачі Харківського університету, ветеринарного і технологічного інститутів проявляли інтерес до природничих і технічних наук, історії, географії, природних багатств, флори, в цілому до природознавства свого краю і суміжних з ним регіонів, розвитку промисловості та соціальної сфери. Відкриття і дослідження, які здійснювались ними не входили до

міністерських програм і планів. Вони народжувались з власної ініціативи вчених і знаходили підтримку товариств. Беручи участь в засіданнях товариств, їх члени знайомились з новинками, публікували свої праці в наукових виданнях, користувались підтримкою в проведенні досліджень. Їх участь в такій роботі була свого роду школа підвищення професійного рівня і культури. Завдяки цьому в місті вирішено ряд соціальних проблем, підвищувався рівень культури. До роботи товариств проявляли зацікавленість інженерно-технічні працівники і промисловці. Наукові товариства знайомили представників місцевої інтелігенції з суттю наукових відкриттів, стали каталізатором вирішення ряду соціальних проблем. З ними пов'язана організація роботи музеїв, ботанічного саду, метеорологічної станції. Разом з тим і вчені планували подальшу свою роботу на основі місцевих інтересів [7, с. 13]. Діяльність товариства була спрямована на вивчення органічної й неорганічної природи, рельєфу, клімату, флори і фауни не тільки території України, а і інших регіонів Росії. Своєю роботою воно сприяло систематизації дослідження ще не вивчених або мало вивчених питань які мали соціально-економічне значення. Крім того, і це головне, його діяльність сприяла підвищенню наукового рівня і професійної кваліфікації членів товариства. Члени товариства почали проводити спочатку дослідження в губерніях Харківського округу, а згодом поширили їх на весь південь Росії. Вони слідкували за появою новинок і надавали консультації їх авторам. У 1874 р. професор мінералогії університету Н.Д. Борисяк подав приклад пожертвувань на будівництво повітряної кулі харків'янином М.Лаврентьєвим. Професор хімії М.М. Бекетов консультував винахідника, організував перевірку просочуваності виготовленої ним кулі в університетській лабораторії. Вчені університету допомогли йому зробити деякі математичні розрахунки. Польоти в околицях Харкова проходили з науковою апаратурою, що встановлювалась вченими університету, на висоті понад 3000 метрів. В одному з таких польотів взяв участь дійсний член товариства професор

Ю.І.Морозов. У кошику кулі були прилади, за допомогою яких можна було кожен чверть години робити записи барометричних і термометричних показників, відхилення магнітної стрілки, вологості повітря. Допомога вчених і підприємців допомогла М.Лаврентьєву здійснити польоти на повітряних кулях в Москві, Одесі, Ростові-на-Дону, Таганрозі та інших містах [10, с. 26-29, 52-53]. Члени товариства на своїх засіданнях заслуховували наукові доповіді і рекомендували їх до друку, обговорювали плани наукових екскурсій, різні письмові звернення установ і осіб, брали активну участь в різних комісіях на запрошення офіційних органів і установ, вшановували видатних осіб. Дослідження, що проводились дійсними членами товариства, часто здійснювались на стиці наук і мали прикладний характер. Тому ними цікавились і члени інших товариств. Так, у 1902 р. дійсний член товариства професор А.Н.Краснов, отримавши матеріальну допомогу товариства дослідників природи, вивчив грязеві вулкани на Кавказі. З результатами досліджень він виступив перед членами фізико-хімічного товариства. У 1903 р. дійсний член товариства дослідників природи К.В.Хариков виступив перед членами цього ж товариства з доповідями – «Про вуглисті речовини, які містяться у нафтових покладах на Кавказі», а у 1904 р. – «Про дослідження газів з грязевих вулканів у зв'язку з теоріями нафто утворення» [16, с. 242].

До діяльності Харківського товариства дослідників природи зростає зацікавленість наукових товариств і установ в Росії і за кордоном. Про це свідчить розсилка наукового видання, де друкувались праці членів товариства. Так, тільки за 1911-1912 рр. «Труды общества испытателей природы при Харьковском университете» були розіслані 8 університетам, 18 товариствам, ботанічним садам і природничо-науковим музеям, 10 науковим бібліотекам, 6 лабораторіям і кабінетам Росії і 50 університетам, академіям та іншим науковим центрам Європи і Америки [Підрахунки автора на основі: 17, с. IV-IX]. Разом з тим за цей же період товариством поповнено власну бібліотеку 105 науковим виданнями, майже половина з

яких надіслана з-за кордону іноземною мовою [Підрахунки автора на основі: 17, с. IX-IVX].

Товариство дослідників природи, віддаючи шану передовим російським вченим, відмічаючи їх заслуги перед наукою, проводило урочисті засідання, на яких виражало симпатії за науковий внесок і прогресивні ідеї. Так, наприклад, у 1886 р. товариство вшанувало почесного члена Л.С.Ценковського з приводу 30-річчя його наукової діяльності. При цьому дійсний член товариства Л.В.Рейнгард зробив огляд наукових праць юбіляра. Дійсний член товариства Н.К.Срединський охарактеризував його діяльність як професора Новоросійського університету. А.Ф. Брандт прочитав вибіркові місця з чисельних листів і телеграм [12, с. XXI-XXII]. Протягом 1903-1915 рр. на засіданнях товариства його члени вшанували пам'ять М.М. Бекетова, Д.І. Менделєєва, Остряніна, М.Д. Пильчикова, А.Н. Краснова, В.М. Арнольдї [18, с. 151].

Висновки: Таким чином, дослідники, об'єднані спільними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими, освітніми постулатами групи, відіграли видатну роль культурному і науковому розвитку Харківщини.

Література

1. Вернадский В.И. Труды по истории науки в России [составит. М.С. Бастракова, И.И. Мочалов, В.С. Неаполитанская, Н.В. Филиппова, А.Д. Шаховская]. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
2. Звонкова Г.Л. Природничі та технічні науки у Харкові в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: історичний, освітянський і культурний контексти: Дис. канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2002. – 237 с.
3. Венгловський С. Три арешти Каразіна / С.Венгловський // Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР. – К.: Т-во «Знання», 1990. – Вип.24. – 576 с.
4. Історія національної Академії наук України / [Кульчицький С.В., Павленко Ю.В., Руда С.П., Храмов Ю.О.]. – К.: Фенікс, 2000. – 528 с.
5. Касперов В. Два слова о нашем сельскохозяйственном обществе / В.Касперов // Харьковские губернские новости. – 1890. – 16 января.

6. Известия Южно-Русского общества технологов. 1896/97 гг. Том I. – Харьков: Типография и Литография Зильберберг, 1897.
7. Куделко С.М. Харків: наука, освіта, культура / С.М.Куделко, С.І.Посохов. – Харків, 1996. – 62 с.
8. Савчук В.С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи. Вторая половина XIX - начало XX в. / В.С.Савчук. – Днепропетровск: изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.
9. Гельфенбейн Л.Л. Харківське товариство дослідників природи та його внесок в розвиток вітчизняного природознавства / Л.Л.Гельфенбейн // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1965. – Вип.5. – С.130-136.
10. Ковань М.Й. Михаил Тихонович Лаврентьев / М.Й. Ковань. – Харьк. обл. изд-во, 1958. - 62 с.
11. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1880 года. Т. XIV. – Харьков: Университетская типография, 1881. – 320 с.
12. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1886 года. Т. XX. – Харьков: Университетская типография, 1887. – 194 с.
13. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1898. Т. XXXII. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг, 1898. – 425 с.
14. Труды общества испытателей природы при Харьковском университете. 1900. Т. XXXV. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг и с-вья, 1901. – 112 с.
15. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1901. Т. XXXVI. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг и С-вья, 1902. – 143 с.
16. Андреасов Л.М. Деятельность физико-химического общества при Харьковском университете (1872-1915) / Л.М.Андреасов. В кн.: Из истории отечественной химии: Роль учёных Харьковского университета в развитии химической науки. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та. – 1952. – С.225-281.
17. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1911-1912. Т. XLV. – Харьков: Типография и литография М.Сергеева и К.Гальченка, 1912. – 386 с.
18. Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. - Харьков: Издательство Харьковского университета, 1955. – 386 с.
19. Труды общества испытателей природы при императорском Харьковском университете. 1917. Т. XLIX. – Харьков: Типография М.Х. Сергеева, 1918. – 150 с.

НАУЧНЫЕ ОБЩЕСТВА ХАРЬКОВА КАК ЦЕНТРЫ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ СЛОБОЖАНЩИНЫ (XIX – НАЧАЛО XX ВВ)

В.Б. Калиновский

В данной статье освещены особенности формирования и работа научных обществ Харькова в период с XIX до начала XX века. Отмечается, что первые научные общества возникли в XIX веке с целью представить определенную научную дисциплину, осуществить обсуждение актуальных тем научных исследований, начать публиковать научный журнал и отдельные научные издания, присваивать премии в своей отрасли науки. Показано участие ученых и результативность их исследований в области отдельных отраслей науки. Особое внимание данного исследования уделено деятельности харьковских научных обществ, сосредоточенной преимущественно на точных и филологических науках. На основании проведенного анализа делается вывод, что исследователи, объединенные общими интересами вольными, не регламентированными сословными, имущественными, образовательными постулатами, сыграли выдающуюся роль в культурном и научном развитии Харьковщины.

Ключевые слова: университет, научное общество, член общества, естественные науки, технические науки, научно-исследовательская работа, открытие, научная работа.

SCIENTIFIC SOCIETIES KHARKOVA AS A CENTER SCIENCE AND CULTURE (XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

V.B. Kalinowski

This article describes features of the formation and operation of scientific societies in Kharkov during the XIX to the early twentieth century. Notes that the first scientific societies originated in the XIX century in order to present some scientific discipline, discuss relevant topics of research, begin to publish a scientific journal and other scientific journals, assign prize in their own defined as the branch of science is shown the participation of scientists and effectiveness of their research in the area of individual branches of science. Particular attention is paid to this research activity Kharkiv scientific societies, focusing mainly on the accurate and Philological Sciences. Based on the analysis done it is concluded that researchers combined communities interested loosely, not regulated by the estates, property, educational precepts, played a prominent role in the cultural and scientific development of Harkovschina.

Keywords: University of Science Society, a member of society, science, engineering, scientific research, discovery, scientific work.